

Свобода слова. Еволюція ідеї свободи думки

Іванов В. Ф.,
д-р філол. наук

Ivanov Valeriy,
D. Sc. (Philology)

Freedom of speech.
Development of the idea of freedom of thought

Иванов В. Ф.,
д-р филол. наук

Свобода слова. Эволюция идеи свободы мысли

Інформаційне суспільство. Випуск 23, 2016. (січень-червень)

Свобода преси є одним з найбільших здобутків людства. Прийнято вважати, що основи свободи преси одним з перших обґрунтував великий англійський поет Дж. Мільтон. Він був також активним політичним памфлетистом свого часу. Пік його творчості припав на епоху Англійської революції. Після революції в Англії цензура була фактично скасована, але в 1643 р. Довгий парламент запровадив сувору цензуру. Не звертаючи особливої уваги на це, Дж. Мільтон випустив один зі своїх памфлетів, за що зазнав переслідувань у судовому порядку. Це стало безпосередньою причиною його знаменитих роздумів про свободу преси під назвою «Ареопагетика (Промова до англійського парламенту про свободу друку)» (1644) [1].

Дж. Мільтон пристрасно закликав парламент скасувати цензуру, а аргументи, які він при цьому наводив, були вбивчими для ідей обмеження свободи преси. Власне, він виступав тільки проти частини закону про пресу, яка стосувалась цензури: «жодна книга, памфлет чи газета віднині не можуть бути надруковані інакше, як після попереднього перегляду і схвалення певних осіб чи принаймні однієї з осіб, для цього призначених». Дж. Мільтон доводив, що мети цензурних положень неможливо досягти: «цей закон ні краплі не допоможе знищенню спокусливих, революційних і наклепницьких книг, — для чого він головним чином і був створений». Навпаки «цей закон насамперед відніме енергію у всіх учених і послугує гальмом істини, не лише тому, що позбавить вправ і притупить наші здібності відносно вже наявних знань, а й тому, що він затримає і зменшить можливість подальших відкриттів у духовній та світській сферах» [1].

Шкоду цензури Дж. Мільтон підкреслював таким енергійним порівнянням: «убити хорошу книгу означає майже те саме, що вбити людину: хто вбиває людину, губить розумну істоту, подобу

Божу; той же, хто знищує хорошу книгу, вбиває сам розум, вбиває образ Божий ніби в зародку. Багато людей власним життям лише обтяжують землю; хороша ж книга — дорогоцінний життєвий сік творчого духу, набальзамований і збережений як скарб для наступних поколінь. Воістину, ніякий час не може відновити життя — та в цьому, можливо, і немає великої втрати — і довгі віки часто не здатні поповнити втрати знехтуваної істини, втрата якої приносить шкоду цілим народам. Тому ми повинні бути обережні, переслідуючи живі праці громадських діячів, знищуючи визріле життя людини, накопичене і збережене в книгах; в іншому разі ми можемо вчинити своєрідне вбивство, інколи піддати мучеництву; якщо ж йдеться про весь наш друк, — то своєрідному поголівному побиттю, яке не обмежується просто умертвінням життя, але вражає саму квінтесенцію, самий подих розуму, вражає безсмертя раніше життя» [1].

Дж. Мільтон вважав, що навіть «шкідливі» книги не можна знищувати «без шкоди для знання і ґрунтовності диспутів». При цьому ідеї знищити взагалі неможливо, адже вони, загалом, проникають до людей через міжособистісну комунікацію, обминаючи пресу. Цензуру, на думку автора «Ареопагетика», можна порівняти з людиною, яка, бажаючи зловити ворон, закрила ворота свого парку.

Крім того, Дж. Мільтон закликав довіритись мудрості людській: «мудра людина, на кшталт доброго металурга, може вимити золото з найпаскуднішої книги як зі шлаків, дурень же залишиться дурнем і з найкращою книгою, і без неї» [1]. Таким чином, немає жодної підстави позбавляти мудру людину переваг його мудрості, намагаючись відсторонити від дурня те, що не применшить глупоти.

Водночас Дж. Мільтон визнавав, що частина друкованої продукції може нести загрозу суспільству. Але боротись із цією загрозою можна лише за

допомогою обмежень етичних: «неписані..., непримусові закони доброчесного виховання, релігійної та громадянської культури».

Дж. Мільтон набагато випередив свій час. Його головна теза – людина вільна, а воля – це дар Божий. І ніхто не має права позбавляти її цієї свободи. Для свідомої свободи дій людина повинна мати знання. Вона може здобути знання з будь-якої посудини, буде вона з поганою чи хорошою водою. Так, людина може помилитись і зазнати поганого впливу. Але винна в цьому буде людина, а не та інформація, з якою вона ознайомилася. Заборона ж іншим людям ознайомлюватись із цією інформацією завдасть непоправної шкоди знанням і свободі дискусій.

Інший видатний теоретик свободи преси Дж. Мілль жив через 200 років після Дж. Мільтона. Як і Дж. Мільтон, Дж. Мілль вважав свободу преси складовою частиною свободи людини загалом, зокрема свободи громадянської та суспільної. У трактаті «Про свободу» (1859) він досліджував «властивості й межі тієї влади, яка може бути справедливо визнана суспільством над індивідом» [2]. Причому він досліджував не лише фізичний примус індивіда суспільством, а й моральний, у тому числі громадську думку. Основним принципом було визнано те, що люди можуть індивідуально чи колективно справедливо втручатись у діяльність індивіда лише заради самозбереження, тобто свобода індивіда може бути обмежена лише для запобігання чи припинення дії, шкідливі для інших людей. Якщо йдеться про фізичне чи моральне здоров'я самого індивіда, то шкода, яку він собі завдає чи може завдати, не є достатньою причиною для втручання в його дії. Тобто нікого не можна примусити до дії чи бездіяльності на основі того, що так краще для самого індивіда.

І резюме: «Влада суспільства над індивідом не повинна простягатися далі того, наскільки дії індивіда стосуються всіх людей; у тих своїх діях, які стосуються його самого, індивід повинен бути абсолютно незалежним над самим собою, – над власними тілом і духом він повний господар» [2]. Це є сферою індивідуальної свободи.

До неї належать свобода совісті, свобода думки, почуттів. Дж. Мілль вважав, що свобода висловлювати й публікувати власні думки підлягає іншим умовам, ніж індивідуальна свобода. Насправді, для індивіда вона нерозривно пов'язана зі свободою думки й повинна регулюватись так само, тобто ним самим.

Дж. Мілль вважав, що «не вільне те товариство, хоч яка його форма правління, в якому індивід не має свободи думки і слова, свободи жити, як хоче, свободи асоціації, – і тільки те суспільство вільне, в якому всі ці види індивідуальної свободи існують абсолютно і без відмінностей однаково для всіх його членів» [2].

Зі свободою думки нерозривно пов'язана свобода говорити й писати.

Для Дж. Мілля було аксіомою те, що «свобода друку є одна з необхідних гарантій проти урядових репресій і утисків». При цьому народ не повинен терпіти, щоб влада накидала йому певні думки й вирішувала, які думки йому слід слухати, а які – ні. Таке відбувається, коли інтереси влади не збігаються з інтересами народу.

На думку Дж. Мілля, ніхто, у тому числі й сам народ, не має права обмежувати свободу висловлювання думок. Такого права взагалі не існує.

Загальновідомий вислів Дж. Мілля: «Якби все людство за винятком одного індивіда було певної думки, а цей індивід мав протилежну думку, то і тоді все людство мало б не більше права змусити мовчати цього індивіда, аніж яке б мав і сам індивід змусити мовчати все людство, якби він мав таку можливість» [2]. Тобто не має значення, скільки людей дотримується тієї чи іншої думки. У разі порушень їхніх прав, якість дії буде однаковою. Ця якість (дій, які порушують свободу слова) полягає в тому, що вони «становлять злочин стосовно всього людства, майбутніх і сучасних поколінь, а також стосовно тих, хто засвоїв би переслідувану думку, та стосовно тих, хто її відкинув». При цьому, «якщо думка правильна, то забороняти висловлювати її – значить забороняти людям знати істину і вийти з омани; якщо ж думка хибна, то перешкоджати вільному її висловленню – значить перешкоджати досягненню людьми не меншого блага, ніж у першому випадку, а саме: більш ясного розуміння істини і більш глибокої в ній впевненості, як це зазвичай має своїм наслідком усяка сутічка істини з помилковістю» [2].

Також Дж. Мілль наголошував, що «ми ніколи не можемо бути абсолютно впевнені, що думка, яку мали намір знищити, була хибною, а якби й були в тому певні, то знищення такої думки – це також зло» [2].

Дж. Мілль сформулював чотири докази того, що свобода висловлення думок потрібна для розумового (а, відповідно, і матеріального) блага людей.

Перший. Думка, яку відкидають, може бути істинною. Вважати інакше – значить вважати себе непогрішним.

Другий. Навіть якщо замовчувана думка помилкова, вона може містити частину істини, і лише під час зіткнення різних думок можна визначити цю істину.

Третій. Якщо істинну думку заборонено оскаржувати й брати під сумнів у дискусії, то для більшості людей вона втрачає раціональність і перетворюється на упередження.

Четвертий. За браком можливості дискусії доктрини втрачають свій вплив на вчинки людей і перетворюються на хибні догми, які перешкоджають зародженню щирих переконань.

Саме на поглядах Дж. Мільтона і Дж. Мілля

побудована доктрина повернення до істини. Людина, група людей чи все людство може помилитись. Та за умови свободи висловлювань під час вільної дискусії істина все одно переможе, і люди повернуться до істинних поглядів. При цьому ніхто не знає, що є істина, а що – хибна, адже непогрішимих людей просто немає.

У галузі теорії журналістики широковідома робота трьох американських учених «Чотири теорії преси», написана у 1956 р. на замовлення відділу церковного й економічного життя Національної Ради Церков США. Її автори – відомі вчені Ф. Сіберт, Т. Петерсон та В. Шрамм. Двоє перших були професорами Іллінойського університету, а У. Шрамм – Стендфордського.

При першому ознайомленні здається, що в обґрунтуванні основ своєї теорії автори використали цілком марксистський підхід, стверджуючи, що «преса завжди набуває форми і забарвлення тих соціальних і політичних структур, у рамках яких вона функціонує» [3]. Хоча в самому обґрунтуванні теорій видно, що це не так. І справа навіть не в системності доказів. Якщо К. Маркс і його послідовники насамперед досліджували економічну детермінанту, то американські вчені, погляди яких ми розглядаємо, – політичну (перш за все проблеми соціального контролю). Вчені, які писали книжку, безумовно, перебували під впливом американської школи структурного функціоналізму й діяли в межах її традицій.

Американські дослідники вважають, що дві основні теорії преси склалися вже в епоху Ренесансу, а інші дві – тільки модифікація перших.

Найстаршою теорією (часів пізнього Відродження) є авторитарна. Передумовою її виникнення, на думку авторів, є те, що джерелом істини була невелика кількість мудреців, а не великі маси людей. Преса функціонувала зверху вниз, тобто просто інформувала аудиторію про думки й дії правителів. Видавець мав дозвіл на діяльність від влади і був повністю владі підзвітний. Звісно, при цьому функції контролю за діями влади не було. До середини XVII ст. вважалося, що преса відповідає перед владою за своє утримання. Ця модель найбільш географічно та історично поширилася, вона була прийнята майже «мимовільно» при досягненні спільнотами певного рівня соціального й технічного розвитку. Ця модель діє в багатьох державах, причому зберігає вплив і там, де теоретично влада від неї начебто відмовилася на користь лібертаріанської моделі. До теоретичних основ авторитарної теорії Ф. Сіберт (а саме він є автором частин, присвячених авторитарній і лібертаріанській теоріям) зараховує ідеї Платона та Макіавеллі. До авторитарної моделі належить і фашистський авторитаризм. Автор ілюстрував її такою цитатою з «Mein Kampf» А. Гітлера: «Вся пропаганда має бути дохідливою, і її інтелектуальний рівень має

бути підлаштований до рівня сприйняття найменш інтелектуального з тих, кому вона адресована. Таким чином, висота розумового напруження повинна бути знижена пропорційно чисельності мас, які вона має охоплювати ... Здатність мас до сприйняття дуже обмежена, і їхня здатність розуміти дуже мала». Звертає на себе увагу, що аналогічні заклики та дії щодо зниження інтелектуального рівня медійної продукції роблять прихильники масової преси, які наголошують, що широке охоплення аудиторії можливе тільки за примітивізації інтелектуального рівня контенту.

Необхідно зазначити, що прихильниками авторитарної моделі преси були Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель. Т. Гоббс вважав, що влада об'єднує громадян і дає гарантії безпеки. Тому громадяни повинні добровільно відмовитися від частини своїх прав на користь держави. При цьому неприпустимі особисті думки з приводу розумності дій влади, оскільки вона є найголовнішим велінням розуму. Ж. Ж. Руссо вважав, що цензурні обмеження необхідні через низький рівень культури й низькі спонукання авторів. Він порівнював друк з безтурботною і безвідповідальною дитиною, яку має обмежувати кримінальне законодавство. Авторитарні тенденції були закономірні в поглядах Г. Гегеля і поєднувалися з його ідеалом сильної монархії. Індивід повинен бути поінформований про проблеми суспільства лише як член своєї спільноти, а свобода говорити повинна супроводжуватися свободою заборони в ім'я розумних державних інтересів [4, 39–41].

Ф. Сіберт досліджував також і авторитарні системи контролю. Авторитарні уряди зазвичай або самі безпосередньо керували мас-медіа, або давали право на ведення медійної діяльності лояльним громадянам, та в кожному разі тісно контролювали медіазасоби. Але основним способом було видання «офіційної» державної преси. Таким воно й залишається в усіх авторитарних державах. Іноді застосовувалась пряма цензура, тобто коли всі матеріали перед розповсюдженням мали отримати офіційний дозвіл на це. Поширеним методом контролю за пресою в авторитарних державах є також судові переслідування. До цього способу вдаються, якщо державні медіа та система ліцензування виявляються неефективними для контролю над контентом медіа. Ф. Сіберт наводить цікаву цитату з судового рішення, винесеного головним суддею суду королівської лави (існував до 1873 р. в Англії) Холтом: «Нам пропонують дуже дивну доктрину, коли стверджують, що спроба переконати народ у тому, що продажні люди погані правителі, не є наклеп, що кидає тінь на уряд ... Твердження, що управляти справами держави призначають продажних чиновників, безумовно порочить уряд. Якщо не закликати людей до відповіді за навіювання народу поганої думки про уряд, то жоден

уряд не зможе існувати. Всякому уряду абсолютно необхідно, щоб народ був про нього хорошої думки. Ніщо не може бути гірше для будь-якого уряду, ніж намагатися викликати вороже ставлення до того, як він веде справи. Це завжди вважалося злочином, і жоден уряд не може почувати себе впевнено, якщо за такий злочин не карати» [3]. На жаль, ці слова характеризують переконання не тільки англійського чиновника XVIII ст., а й багатьох сучасних служителів Феміди в авторитарних суспільствах.

Ще один непрямий метод контролю полягав у спеціальних податках на рекламу й наклади. У такий спосіб не лише зростала дохідна частина бюджету, а й зменшувався рівень незалежності преси. На Заході такі податки були скасовані ще в 1861 р., але в деяких авторитарних країнах діють досі.

Ознакою авторитарної моделі преси є також існування дозволених і заборонених тем (або осіб) для висвітлення.

Цікаві передумови, які на думку американських дослідників, стали основою для переходу до лібертаріанської моделі. Це «розвиток політичної демократії та релігійної свободи, розширення вільної торгівлі та можливості подорожувати, перехід до економіки вільної конкуренції та філософський клімат епохи Просвітництва» [3]. Як бачимо, висунуто дуже строкатий набір різнопланових причин. Саме вони, як вважають автори «Чотирьох теорій преси», привели до зародження наприкінці XVII ст. лібертаріанської концепції. При цьому позиції людини й держави змінюються на протилежні. Від пасивної людини авторитарної концепції з її слухняністю владі та потребою в повчанні до активного індивіда, здатного самостійно відрізнити добро від зла й обрати свій життєвий шлях. Такому потрібна різноманітна інформація, і преса слугує «партнером у пошуку істини». Тут медіа – не інструмент влади, а засіб спостереження за нею. Тобто має бути свобода від владного контролю. Крім того, потрібен «вільний ринок ідей та інформації», щоб в людей була можливість порівнювати та обирати. І більшість, і меншість, і сильні, і слабкі повинні мати доступ до мас-медіа.

Теоретичною основою для лібертаріанської моделі стали ідеї Д. Локка, Д. Мільтона і Д. Мілля. Прийнято вважати, що функціонування лібертаріанської моделі будується на припущеннях про те, що люди хочуть знати правду й керуватися нею, що єдиним шляхом до правди є вільний ринок конкурентних ідей і думок, що кожна людина не тільки має право на свою думку, а й може вільно висловлювати й обстоювати її. Право на свободу, зокрема свободу висловлювань, належить до природних прав. Ці права є від народження, вони священні. Джерела лібералізму лежать в індивідуалізмі, тобто визнанні людини вершиною соціальної

дійсності. При цьому з'являється природна недовіра до всього, що індивідуалізм обмежує, у тому числі й до державної влади. А одне з основних завдань медіа якраз і виявляється в тому, щоб контролювати цю владу. Це перегукується з поглядами Д. Юма, який вважав, що в Англії свобода преси розквітла тільки тому, що республіканська половина владної верхівки тільки таким чином могла контролювати монархічну.

Теоретиком і практиком лібертаріанської теорії був Т. Джефферсон. Він був переконаний, у душі Д. Мільтона, що якщо окремі громадяни можуть помилятися, то більшість прийме правильне рішення. Для цього індивіди повинні бути освіченими та поінформованими. Пресі як джерелу інформації для індивідів необхідна свобода від державного контролю. Функцією преси мало бути виховання особистості та нагляд за діями уряду. У своїй інавгураційній промові при вступі на посаду президента США на другий термін Т. Джефферсон заявив, що якщо уряд не здатний витримувати натиск критики, то він повинен піти. Показове й таке висловлювання Т. Джефферсона: «не може бути експерименту цікавішого, ніж той, який ми тепер намагаємося здійснити і котрий, як ми сподіваємося, закінчиться встановленням того факту, що людиною можуть правити розум та істина. Отже, наша мета полягає в тому, щоб залишити для неї відкритими всі шляхи до істини. Найефективніший з усіх досі знайдених шляхів – свобода друку. Ось чому ті, хто боїться розслідування своїх дій, насамперед закривають пресу. Твердість, з якою народ витримав минулі зловживання преси, розуміння, яке він виявив перед лицем правди і брехні, показує, що йому можна спокійно довірити слухати все, що істинно і хибно, і що він прийде до правильного судження. І тому я, звичайно, вважаю, що відкривати двері правді та зміцнювати звичку звіряти все розумом – значить створювати найефективніші кайдани, в які ми можемо закувати руки наших наступників, щоб не дозволити їм одягнути кайдани на народ за його власної згоди».

Тільки в ході тривалої боротьби суспільство відвоювало для преси право критикувати дії влади та висвітлювати її діяльність. А істинність відомостей, що містяться в публікаціях, стала захистом від судових переслідувань тільки з середини XIX ст.

Тобто прихильники лібертаріанської моделі визнають, що внаслідок плюралізму мас-медіа частина інформації, яку передають аудиторії, буде брехливою, а частина думок – помилковими. Проте держава не має права обмежувати поширення того, що вважає брехливим або помилковим. Інакше вона матиме схильність придушувати критику на адресу влади (а також думки, які не є панівними). Індивіди повинні самі розібратися в тому, що правдиве, а що хибне, і відкинути все, що протистоїть громадським інтересам. Навіть якщо тим

часово перемає помилкове судження, то внаслідок процесу повернення до істини, суспільство його згодом відкине. Повинен бути плюралізм думок, щоб висловлювався кожен, хто має що сказати, навіть якщо не всі думки будуть урешті-решт почуті. Видавнича діяльність повинна бути відкрита для всіх – і громадян держави, й іноземців – на основі ринкової конкуренції. Вплив держави потрібно вкрай мінімізувати. Контроль над зловживаннями медіа повинні здійснювати незалежні суди. Основний контроль над ідеями здійснюється завдяки процесу повернення до істини, а над мас-медіа – завдяки вільній ринковій конкуренції. Навіть якщо це спричинить виникнення хаотичних процесів з негативними наслідками, вони більш прийнятні, ніж державне регулювання.

Таких принципів США дотримувалися навіть у воєнний час. Коли під час Другої світової війни Верховний суд прийняв рішення, що в разі усвідомленого прагнення чинити перешкоди воєнним зусиллям, дискусія є злочином, а її учасники можуть бути покарані, захисники свободи преси виступили проти. І після закінчення війни суд прийняв іншу формулу, яку спочатку запропонували судді Брандайс і Холмс. Холмс сформулював її так: «У кожному випадку питання полягає в тому, чи є вжиті слова такого характеру і вжиті вони в таких обставинах, що створюють ясну та наявну загрозу, що вони призведуть до реальних лих, яким Конгрес має право запобігти. Це питання безпосередності та ступеня загрози». Ця доктрина дістала назву критерію ясної та наявної загрози.

Преса теж зробила внесок у зміцнення лібертаріанської моделі. У XIX ст. спочатку в агентствах новин, а потім і в газетах перемогла «теорія об'єктивного репортажу», яку можна проілюструвати формулою «news not views». Цьому сприяла тенденція перетворення газет із засобу висловлення думок у засіб повідомлення новин. Тепер це стало професійною вимогою.

Д. Меррілл у своїх ранніх працях [5] обґрунтовував необхідність повної редакційної незалежності як умови справжньої свободи преси. При цьому моральна відповідальність медіа залежить від свідомості кожного журналіста як індивіда. Держава ж не повинна визначати відповідальність медіа, тому що вона позбавлена етичних цілей, а регулюється винятково законами. Д. Меррілл також відкидає професійний статус журналіста, тому що він веде до уніфікації практичної діяльності та до конформізму думок. Об'єктивність і чесність журналіста є індивідуальними якостями, які залежать тільки від нього самого. При цьому велику роль відіграє плюралізм, який сприяє виникненню різних думок і поглядів. В одній зі своїх робіт Д. Меррілл навіть заявляв, що Ради з питань преси й етичні кодекси становлять небезпеку для свободи преси, тому що є зовнішніми

обмежувачами. Пізніше він відійшов від такого максималізму, а потім взагалі перейшов у табір прихильників теорії соціальної відповідальності. Сучасні прихильники лібертаріанської теорії з великим розумінням ставляться до ролі держави в розвитку медіа. Тепер це не тільки захист від зловживань, монополізації та розподіл частот, а й регулювання реклами, допомога для досліджень і навчання, непряма (пільгові тарифи або оподаткування) і навіть пряма (Франція, Північна Європа) допомога [6, 79–82].

У некомуністичних країнах у XX ст. лібертаріанська модель переродилася в нову форму, яку назвали теорією соціальної відповідальності. У 40-х рр. XX ст. її принципи розробляла комісія на чолі з Р. Хатчинсом. На думку прихильників цієї моделі, захист від впливу влади вже не є гарантією доступу до медіа. Потрібні також обмеження впливу власників мас-медіа. Преса має бути соціально відповідальною, тобто стежити за представленням усіх основних позицій у суспільстві, щоб у людей було достатньо матеріалу для формування власної точки зору. Якщо преса сама не стане соціально відповідальною, то потрібен громадський орган, який їй допоможе. Як бачимо, відбувся своєрідний синтез лібертаріанської й авторитарної моделі. Від моделі вільного ринку інформації та ідей американські вчені простежують перехід до керованої, хоч і якимось громадським органом або самостійно, моделі. При цьому виникає складне питання, яке не стоїть перед лібертаріанською теорією: хто і за якими критеріями буде визначати справедливість доступу до медіа, те, які матеріали є соціально відповідальними, а які ні. Турбота про своєрідні обмеження вільного потоку інформації служить показником відмови, будемо сподіватися тимчасової, від ідей Д. Мілля і Д. Мільтона про те, що людина сама в змозі розібратися в питаннях добра і зла, і сама без патерналістської участі відповідальна за вибір свого шляху.

С. Бориснєв постарався узагальнити головні аргументи засновників лібертаріанської теорії [7, 242]:

Джон Мільтон (технологічна теорія): «Бог дав людям можливість читати, тому цензура суперечить християнському способу життя»	Джон Локк: «Свобода преси є похідною від природних прав особистості, людина повинна мати право на вільне отримання та передачу інформації»
Ерест Бентам (концепція утилітаризму): «Найкращими є ті закони і уряди, які забезпечують свободу і гласність друку і тим самим роблять щасливими більшість людей своєї країни»	Джон Стюарт Міль: «Вільний обмін думками між громадянами дає можливість досягти істини, тому необхідна відсутність будь-якої цензури і обмежень»

Т. Петерсон так визначив головне послання теорії соціальної відповідальності: «Свобода несе з собою супутні зобов'язання, і преса, яка при нашій системі правління перебуває у привілейованому

становищі, зобов'язана мати відповідальність перед суспільством, виконуючи певні важливі функції масової комунікації в сучасному суспільстві. Тією мірою, якою преса визнає свої зобов'язання й засновує на них практику повсякденної роботи, лібертаріанська система відповідатиме потребам суспільства. Тією мірою, якою преса не бере на себе своїх зобов'язань, якась інша сила повинна стежити за тим, щоб основні функції масової комунікації були реалізовані». Як бачимо, залишаються нез'ясованими дві найважливіші умови: хто і на основі яких критеріїв буде вирішувати, правильні чи неправильні функції взяла на себе преса, і хто буде стежити за нею.

Теоретична основа цієї моделі діяльності мас-медіа розроблена в книжках, випущених Комісією з питань свободи друку США після Другої світової війни. Це «Вільна і відповідальна преса» і «Свобода друку: контури принципу» (останню написав У. Хокінг, член цієї Комісії).

Прихильники моделі соціальної відповідальності преси вважають, що мас-медіа внаслідок концентрації та великого значення стали такими впливовими, що вже самі становлять загрозу демократії. Отже, вони повинні або самоконтролюватися, або бути контрольованими з боку держави. Останнє, на думку більшості дослідників, загрожує виникненню тоталітарних тенденцій.

У теорії соціальної відповідальності велику роль відведено усвідомленню журналістами своєї відповідальності перед суспільством, а також різним журналістським етичним кодексам як засобу самоорганізації. Таким чином, на думку вчених і практиків, медіа зможуть зробити свою роботу більш соціально орієнтованою і подолати кризу довіри та негативне ставлення з боку суспільства. При цьому ранні американські кодекси поведінки грішили тим, що розглядали людину як істоту незрілу, якою (її вихованням) можна і потрібно керувати.

Комісія зі свободи преси висунула п'ять вимог суспільства до преси. Перша – це «правдивий, вичерпний і вдумливий звіт про події дня, даний у контексті, який робить їх значущими». Тобто повідомлення медіа повинні бути точними й правдивими, факти повинні бути відокремлені від думок. Але Комісія вважає, що перша вимога передбачає не просто висвітлювати факт, а й повідомляти правду про факт. Мається на увазі, що медіа повинні оцінювати для аудиторії достовірність різних джерел і вибудовувати справжню картину в контрверсійних ситуаціях. Таким чином, ми знову спостерігаємо переконання в тому, що хтось, у цьому разі журналісти, мають право визначати, хто правий і хто винний, і подавати аудиторії таку свою думку як справжню картину того, що відбувається. Це становить значний відхід від лібертаріанських традицій. Друга вимога полягає в тому, що преса повинна бути «форумом для обміну зауваженнями

та думками», тобто мас-медіа повинні розглядати себе як засіб суспільної дискусії. Потрібно подавати не лише ті погляди, яких дотримується видання, а й протилежні. Третя вимога полягає у створенні «представницької картини тих груп, які становлять суспільство». Тобто потрібно точно відображати соціальні групи, щоб уникнути негативних стереотипів. Четверта вимога полягає в тому, щоб «представляти і роз'яснювати завдання суспільства і його цінності», а п'ята – в забезпеченні «повного доступу до даних, отриманих за день».

У принципі, з більшістю з цих вимог преса погодилась, але Комісія вирішила, що ця формальна згода не відображає практики роботи, і запропонувала три джерела поліпшення роботи мас-медіа: самі медіа, громадськість і уряд. Пресі поставлено завдання усвідомити свою відповідальність перед суспільством. Громадськості слід зрозуміти, яка велика влада зосереджена у преси, на скільки преса погано дає раду зі своїми зобов'язаннями перед громадськістю і, як наслідок, допомогти їй трьома способами. По-перше, радять некомерційним організаціям відкривати свої медіа, які працюватимуть на аудиторію, не залучаючи комерційні медіа. По-друге, навчальні заклади повинні підвищити якість підготовки, а також створити дослідні центри для медіакритики. По-третє, має бути створена громадська організація для оцінювання роботи медіа та повідомлення результатів громадськості. А уряд повинен заохочувати створення нових підприємств у сфері обміну інформацією, «приймати нові засоби захисту права, щоб виправити хронічні та явні зловживання свободою преси». Думаю, під останньою вимогою із задоволенням підпишуться всі диктатори, адже під визначення «хронічні та явні зловживання свободою» можна підвести все, що завгодно. Але остання рекомендація ще «краща». Вона полягає в тому, що держава «може сама увійти в галузь обміну інформацією і, таким чином, доповнити приватні засоби інформації». Думається, причина такої рекомендації в тому, що в США давно немає державних медіа, тож науковці та практики забули, що це таке.

Хоча деякі принципи теорії соціальної відповідальності залишила від лібертаріанської моделі. Наприклад, визнання того, що пошук і поширення істини можуть супроводжувати помилки. Таким чином, медіа мають право на добросовісні помилки. Але це не має бути навмисна або безвідповідальна помилка.

Д. МакКуел так резюмував основні принципи теорії соціальної відповідальності: медіа мають взяти на себе і виконувати певні зобов'язання перед суспільством; ці зобов'язання потрібно виконувати за високими професійними стандартами, такими як інформативність, правдивість, точність, об'єктивність і збалансованість; медіа повинні саморегулюватися в межах закону та наявних інституцій;

медіа слід уникати того, що може призвести до злочинів, насильства, цивільних заворушень або образи якоїсь групи меншин; медіа повинні бути плюралістичними, відображати точки зору й давати право на відповідь; громадськість має право очікувати від медіа високих стандартів роботи, а втручання можна виправдати тільки турботою про благо народу; журналісти та медіаменеджмент повинні бути підзвітними суспільству так само, як перед роботодавцями та ринком [8, 115–118; 9, 24–25].

Прихильниками моделі соціально відповідальної преси стало чимало як теоретиків, так і журналістів-практиків. Наприклад, Д. Роузен вважала, що користь від журналістики буває тільки тоді, коли існує досить активна громадянська діяльність, а громадянська журналістика складається з цього покликання преси, методів журналістської діяльності та громадського руху на її підтримку. Д. Меріт вважав, що соціально відповідальна журналістика – це новий тип журналістики, який має кілька джерел і на який працюють журналісти, вчені та представники громадськості. Соціально відповідальна журналістика долає недоліки всесилля лібертаріанської моделі. Крім того, вона відмовляється від принципу відстороненості та неупередженості. Ці принципи, на думку Д. Меріта, були шкідливі, тому що не досліджували наслідки і не пропонували шляхи суспільного вибору, а крім того, ігнорували інші думки. Д. Меріт узагальнив багато думок і досліджень та зробив висновок, що: 1) життєздатність громадського життя й значення журналістики нерозривно пов'язані між собою; 2) від журналістики, яка просто постачає факти, небагато користі в суспільному житті, тому що ніхто не може повністю перетравити цю інформацію; 3) метою журналістики має стати залучення громадян до суспільного життя. Для цього треба: а) додати до цілей журналістики мету сприяння нормальному активному функціонуванню суспільного життя і б) розробити засоби досягнення цієї мети [10].

Мабуть, поява таких проповідей полум'яної, адвокатської журналістики пов'язана з тим, що вже понад сто років США практикують ліберальну модель, і вже встигли забути «переваги» моделі авторитарної. Обмеження свободи журналістської творчості, звичайно ж, пропонуються з найкращими намірами. Тільки результати реалізації таких обмежень можуть бути жакхливими. Журналіст не повинен бути адвокатом або організатором громадськості, він насправді тільки постачає інформацію, причому в ідеалі не намагається вплинути на інформаційний вибір аудиторії.

Розвиток авторитарної теорії преси привів до її нової модифікації, яку автори назвали радянською комуністичною теорією преси. Тут був утрачений аспект прибутку, а замість позитивної наявна негативна свобода. Принцип партійності безпосередньо впливав на зміст медійної продукції.

Джерелом для розвитку радянської комуністичної теорії преси були праці К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна. У цій моделі мас-медіа прямо розуміються як інструмент побудови нового суспільства. В. Ленін наголошував, що газети повинні бути «колективним пропагандистом, колективним агітатором .., колективним організатором». У цій теорії пресу контролювала держава від імені народу, а приватних мас-медіа просто не існувало.

В. Шрамм виділив такі відмінності між радянською комуністичною й авторитарною системами преси. По-перше, у радянській системі геть не працювали комерційні чинники. Досягнення прибутковості було повністю виключено не тільки з пріоритетів, а й узагалі із завдань мас-медіа. Це призвело до зникнення конкуренції і боротьби за аудиторію.

По-друге, якщо авторитарні системи обмежують функції мас-медіа (забороняють, наприклад, критикувати режим), то в радянській системі преса мала позитивні функції (наприклад, підвищувати політичну свідомість, критикувати окремі дії функціонерів тощо).

По-третє, при радянській системі мас-медіа конструктивно й функціонально були спрямовані на зміни та розвиток, а не на збереження статус-кво, як це відбувалося в авторитарних.

По-четверте, причини, підстави здійснення керівництва пресою були різні. Якщо в авторитарних моделях це було переважно божественне право, то радянській ґрунтувалося на економічному детермінізмі, на прагненні до запровадження панування одного класу, а потім руху до безкласового суспільства.

По-п'яте, радянські мас-медіа були більш інтегровані в державну машину, ніж мас-медіа авторитарних держав.

При цьому В. Шрамм вважав помилковим отождношення нацистської та радянської систем преси. Він зазначав, що графічно нацистську систему можна помістити між старою авторитарною і радянською. Американський учений бачив такі основні відмінності між цими системами. По-перше, вони створювалися на принципово різних філософських підставах. Це призвело до матеріалістичного детермінізму радянської преси і містицизму нацистської. А по-друге, нацистські медіа були здебільшого приватними, а радянські – громадськими й державними. Бачив американський дослідник і деякі інші відмінності.

Як узагальнення, американські вчені склали таку таблицю.

Аналізуючи цю таблицю, можемо підтвердити висновок про те, що модель соціальної відповідальності є відступом від ідей Мільтона, Локка, Мілля і своєрідним синтезом авторитарної та лібертаріанської моделей. Медіа вже не повинні просто відображати реальність, людям уже не довіряють самим розбиратися в тому, що відбувається. Медіа зобов'язані «перекладати конфлікти на рівень обговорення», відкидається «вільний ринок ідей» і

	Авторитарна теорія	Лібертаріанська теорія	Теорія соціальної відповідальності	Радянська теорія
Мала розвиток	В Англії XVI і XVII ст. була широкопоширена і все ще застосовується	Була прийнята Англією після 1688 р. і в США; впливова повсюдно	У США в XX ст.	У Радянському Союзі, хоч деякі елементи практикувалися нацистами та італійцями в багатьох країнах
Підстави	Філософія абсолютної влади монарха, його уряду або обох	Роботи Мільтона, Локка, Мілля і загальна філософія раціоналізму і природних прав	Роботи Хокінга, Комісія з питань свободи преси та практики-журналісти, етичні кодекси мас-медіа	Марксистсько-ленінсько-сталінське вчення з домішкою Гегеля і російської філософії XIX ст.
Головна мета	Підтримувати й проводити політику чинного уряду й обслуговувати державу	Інформувати, розважати і продавати, але переважно допомагати знаходити істину й контролювати уряд	Інформувати, розважати і продавати, але в основному переводити конфлікт на рівень обговорення	Сприяти успіху і підтримці радянської соціалістичної системи, зокрема диктатури партії
Хто має право використовувати мас-медіа?	Кожен, хто отримує королівський патент або подібний дозвіл	Кожен, у кого є кошти на це	Кожен, у кого є що сказати	Віддані та перевірені члени партії
Як контролюються мас-медіа?	Урядові патенти, гільдії, ліцензування, іноді цензура	За допомогою «процесу повернення до істини» на «вільному ринку ідей» і в судах	Громадська думка, дії споживачів, професійна етика	Нагляд та економічні або політичні дії уряду
Що заборонено?	Критика політичної машини й чиновників	Наклеп, непристойність, непристойна поведінка, антиурядова пропаганда у воєнний час	Серйозне втручання в сферу прав особистості та життєво важливих суспільних інтересів	Критика завдань партії, що не поширюється на практику партії
Що заборонено?	Критика політичної машини й чиновників	Наклеп, непристойність, непристойна поведінка, антиурядова пропаганда у воєнний час	Серйозне втручання в сферу прав особистості та життєво важливих суспільних інтересів	Критика завдань партії, що не поширюється на практику партії
Вид власності	Приватна чи громадська	Здебільшого приватна	Приватна, якщо уряд не змушений взяти у свої руки, щоб забезпечити громадські інтереси	Громадська
Істотні відмінності від інших теорій	Інструмент проведення політики уряду, хоча і не обов'язково у власності останнього	Інструмент контролю за урядом і задоволення інших потреб суспільства	Медіа повинні стати соціально відповідальними, в іншому разі хтось повинен змусити їх бути такими	Медіа належать державі, жорстко нею контролюються і є її знаряддям

«процес повернення до істини», натомість забороняється «втручання у сферу прав особистості та життєво важливих суспільних інтересів» (а контролювати це має «громадська думка» або уряд, що може бути «змушений взяти медіа у свої руки, щоб забезпечити суспільні інтереси»). Більше того, «хтось» повинен змушувати медіа бути соціально відповідальними. Таким чином, бачимо рецидив авторитарного мислення, коли визнається, що «хтось» може за споживачів вирішувати, що є соціально корисною інформацією, а що ні. У цьому випадку, під приводом захисту інтересів суспільства обмежуються вільний потік ідей та інформації, а також права людей на отримання тієї інформації, яку вони вважають потрібною. На щастя, сучасні інформаційні технології навряд чи дозволять реалізувати такі ідеї повною мірою.

У 1995 р. учені Іллінойського університету опублікували монографію «Останні права. Ревізія чотирьох теорій преси», де чотири теорії преси були переглянуті. Зокрема піддано критиці лібер-

таріанську доктрину за ігнорування проблем фінансово-економічної залежності медіа від корпоративного та рекламодавчого капіталу. Щодо теорії соціальної відповідальності було зроблено доповнення про відповідальність за мас-медіа не тільки журналістів, а й аудиторії, значна частина якої підпала під вплив консьюмеризму і стає байдужою до функцій громадських мас-медіа. Авторитарну ж теорію критикували з позицій більшого розмаїття виявів авторитарних тенденцій у сучасну епоху [11, 11–12, 230, 252].

Інші теорії та моделі журналістики

«Чотири теорії преси» відіграли значну роль у сучасній науці про журналістику. Але паралельно були й інші спроби узагальнити теоретичні та практичні уявлення про діяльність мас-медіа.

Наприкінці 90-х рр. XX ст. цікаву ідею висунули К. Крістіансен, Т. Глассер, Д. МакКуел, К. Норденстренг і Р. Уайт. Вони запропонували класифікувати медіа за п'ятьма парадигмами і чотирма ролями: 1) співробітництво з державною

владою; 2) контроль за політичною владою; 3) сприяння суспільному діалогу; 4) виклик існуючому соціальному порядку за допомогою справжньої критики [12, 199; 9, 17].

До лібертаріанської концепції преси близька доктрина «вільного потоку інформації», яка була висунута в Женеві в 1948 р. на засіданні підкомісії з питань свободи інформації й преси Комісії з прав людини Економічної і соціальної ради ООН [13]. Цю доктрину активно підтримували розвинені західні країни на противагу позиції прихильників нового міжнародного інформаційного порядку. Інформацію тут розглянуто як товар, що розповсюджується за принципами вільної ринкової торгівлі. Прихильники цієї позиції вважають, що в наш час інформація втрачає функції ідеологічної боротьби й стає звичайним товаром для глобального інформаційного ринку.

Країни третього світу, які не могли через економічну слабкість протистояти Заходу в умовах вільної конкуренції, вважали теорію вільного потоку інформації виявом інформаційного імперіалізму і висунули ідею нового міжнародного інформаційного й комунікаційного порядку (70-ті рр. XX ст.), який повинен діяти за квотним принципом і у такий спосіб захистити їх культурну ідентичність і погляди. Після конференції неприєднаних країн у м. Найробі (1976) для розгляду ситуації та вироблення рекомендацій була створена міжнародна комісія на чолі з ірландським політиком і громадським діячем Ш. Макбрайдом. Підсумкова доповідь цієї комісії була схвалена в 1980 р. на Генеральній конференції ЮНЕСКО в м. Белграді й опублікована під назвою «Багатоголосий, але єдиний світ». У доповіді наголошено на необхідності збереження культурного різноманіття, а також медіа слабorozвинених країн. Ці країни необхідно захистити в інформаційній сфері від мультінаціональних корпорацій. Автор відкинув погляд на інформацію як на об'єкт ринкової торгівлі. Замість цього вона була проголошена соціальним благом і продуктом культури. Комунікації ж порівнювалися з повітрям і сонячним світлом, на які всі мають рівні права. Цей підхід вилився в концепцію комунікації як загальної власності всього людства.

На думку критиків, культурний імперіалізм був спрямований на: 1) зміцнення умов соціальної, економічної, політичної та культурної залежності; 2) руйнування національної ідентичності та поширення цінностей споживання й внутрішнього колоніалізму; 3) формування привілейованих умов для реалізації інтересів міського населення і вестернізованої еліти; 4) створення в суспільстві за допомогою міжнародної реклами психологічної атмосфери одномоментного споживання на противагу інвестицій в освіту, охорону здоров'я, інфраструктуру [14, 78–79].

Пізніше, в 90-ті рр. XX ст. виникла концепція «нового порядку». Основне її положення – боротьба

всіх громадських сил і течій за демократизацію інформаційних зв'язків проти пресингу урядів і транснаціональних корпорацій.

Тоді ж на 25-й Генеральній конференції ЮНЕСКО була проголошена Нова комунікаційна стратегія. Було поставлено завдання допомогти слабorozвиненим в інформаційному плані країнам у генезі інформаційних засобів і структур. Мета цих заходів – поліпшення права людей на вільний доступ до джерел інформації.

Фактично приєдналася до лібертаріанської теорії доктрина справедливості. Її розквіт припадає на середину XX ст. Вважалося, що фінансова прибутковість медіа від реклами та продажу служить достатньою гарантією їх високої об'єктивності. Пізніше цю доктрину намагалися модернізувати.

Доктрину справедливості називають ще доктриною рівних можливостей. Її прихильники ставлять завдання захисту медіа від комерціалізації для виконання ними своїх соціальних функцій. Дискусії переважно точаться навколо рівних можливостей на демократичний доступ до мас-медіа. Прихильники доктрини вважають, що всі мають право голосу, і це право треба гарантувати. Особливо це стосується контрарних точок зору.

Г. Лассвелл разом з іншими вченими висунув олігархічну модель діяльності медіа. За своєю суттю вона близька до авторитарної моделі Ф. Сіберта. Мається на увазі вертикальний тип повідомлення, коли останнє перетворюється на інструмент для маніпулювання інформацією на користь певної позиції. Така модель лінійна й розрахована на пасивну аудиторію. Мас-медіа тут виступають інструментом впровадження в аудиторію потрібних ідей. Протилежною позицією є партиципаторна модель, при якій у медіа діють горизонтальні інтерактивні зв'язки [11, 153].

Виділено також теорію для медіа періоду розвитку (або для медіа країн, що розвиваються). Тут від медіа чекають підтримки режиму і його зусиль з економічного розвитку. Вважається, що у такий спосіб медіа допомагають суспільству, тобто не критикують режим поки країна не досягла певного ступеня розвитку. Для медіа таких країн виділено спільні риси. Це брак розвинутої комунікаційної інфраструктури, професійної майстерності, виробничих і культурних ресурсів, слабка аудиторія, залежність від розвинених країн у технічному, професійному та культурному планах. Медіа, відповідно до цієї моделі, повинні різко протидіяти іноземній залежності, виступати за економічний і політичний розвиток, проти довільного авторитаризму, за автономію та культурну ідентичність. Перед головною метою – будівництвом нації – повинні відступати певні свободи медіа та журналістів.

Цікавою є також теорія демократичної участі, або партиципаторна теорія. Тут наголошено на горизонтальну комунікацію в розвинених суспільст-

вах. Вона спрямована проти комерціалізації та монополізації мас-медіа, за визнання необхідності централізованих інститутів суспільного мовлення. Медіа повинні бути спрямовані на задоволення потреб активних одержувачів інформації. Однорідні й централізовані медіа повинні поступитися місцем інтерактивним, локальним, деінституалізованим [9, 27–30].

У середині ХХ ст. виник термін «новий журналізм». Він позначав відхід від канонів об'єктивного репортажу в бік вільного емоційного висловлення своїх поглядів і оцінок.

Варто також зупинитися на ідеях нової об'єктивності. Її прихильники вважали, що не можна зупинятися тільки на констатації фактів, а треба розкривати причини, завдяки яким вони відбуваються. Це збігається з ідеями соціально відповідальної журналістики.

Ще одні критики концепції об'єктивності, прихильники ідеї справедливості та балансу вважали, що під прикриттям доктрини об'єктивності мас-медіа служать не громадськості, а рекламодавцям і великому бізнесу. Вони закликали до надання громадськості максимально великого спектра поглядів.

Технічні новачі спричинили перетворення пасивної аудиторії мас-медіа на активних користувачів інформаційних магістралей, де позиції комунікатора й реципієнта часто змінюються. Це явище дістало назву нового комунікаційного процесу.

Одночасно прискорюються процеси консьюмеризації аудиторії. Цьому сприяє активна діяльність рекламного бізнесу та індустріалізація культури, тобто створення інформтоварної бази стереотипних образів і уявлень. Для такої аудиторії стає звичайною індиферентна позиція стосовно багатьох соціальних проблем, зокрема якості масової інформації.

Песимізмом пронизані передбачення авторів футурологічної концепції зміни інформаційного середовища. Вони вважали, що на рубежі ХХ і ХХІ ст. відбудеться таке: 1) скорочення публічної сфери мас-медіа внаслідок її приватизації; 2) перехід від лібертаріанської моделі до неолібералізму як ідеологічної основи підпорядкування мас-медіа принципам вільного ринку; 3) посилення влади інформаційних транснаціональних олігополій; 4) скорочення публічної сфери також внаслідок індивідуалізації попиту на інформацію в умовах розвитку інтернету [11, 50–52, 60–61, 63, 141, 146–147, 197].

Більшість авторів вважають, що мас-медіа відіграють значну, іноді навіть вирішальну роль у житті суспільства. Деякі описують цю роль як позитивну, деякі – навпаки. Але всі згодні з тим, що медіа прямо впливають на суспільні відносини, хоч і триває суперечка про ступінь їхнього впливу. Саме тому сформульовані доктрини «незалежного спостерігача», «сторожового пса демократії», «опонента влади». Тим цікавіші погляди Г.

Алтшулла, який вважає всі ці доктрини виявом професійного фольклору та міфологемами. На думку цього автора, мас-медіа протягом усієї своєї історії були не більш ніж простим, найчастіше сліпим, літописцем чужих дій. Активну роль мас-медіа відігравали тільки в тому випадку, коли ставали агентами певних політичних чи громадських сил. Для вироблення самостійної ролі медіа, треба усвідомити їхню справжню мету – описувати картину реальності для того, щоб люди могли прийняти правильні рішення. При цьому формулюється сім законів журналістики, з яких привертають увагу насамперед три. Перший визначає, що преса завжди є агентом тих, хто має політичну й економічну владу. Незалежності мас-медіа немає, хоча вони можуть виступати як самостійна сила. Другий зазначає, що мас-медіа завжди відображають політику тих, хто їх фінансує. А сьомий є випадом у бік теоретиків мас-медіа й заявляє, що практика медіа завжди відрізняється від теорії [15; 16, 39–40].

Боротьбою за краще відображення суспільних потреб відзначено рух комунітаризму чи громадянської журналістики. Представники цього руху вважають, що мас-медіа повинні повернутися обличчям до проблем ком'юніті, тобто місцевих громад, і сприяти їх розвитку. Комунітаріанці запропонували журналістам добровільно взяти на себе певні зобов'язання: «1. Журналісти повинні публікувати матеріали, які об'єднують людей, а не роз'єднують їх. 2. Журналісти повинні давати членам громади або окремій громаді те, що потрібно їм, а не те, що журналісти думають, що їм потрібно. 3. Журналісти повинні працювати з хорошими новинами і такими матеріалами, які не зашкодять духу комуні, а, навпаки, будуть її об'єднувати і розвивати. 4. У своєму професійному співтоваристві журналістам варто було б виробити загальні етичні правила, і вони не повинні піддаватися спокусі діяти по ситуації. 5. Журналісти повинні відмовитися від ліберального ставлення до громадянських прав... 6. Журналісти повинні відмовитися від застарілої концепції професійної автономії та редакційної незалежності, а також від індивідуалізму... 7. Журналісти повинні висвітлювати новини точно, з урахуванням різних точок зору, по суті і повно. 8. Журналістам слід було б дотримуватися «непорушних» нормативних принципів правдивого викладення фактів і дотримуватися права громадськості на інформацію. 9. Журналісти повинні розуміти, що «моральні принципи універсальні й абсолютні». 10. Журналісти повинні розуміти, що «загальна солідарність є нормативним стрижнем соціального і морального порядку». 11. Журналісти повинні розуміти всю фальш, укладену в концепції «четвертої влади» або функції «сторожового пса». 12. Журналістам слід було б розуміти, що просвітницька філософія преси «створює

плутанину у визначенні політики і місії медіа та виключає з порядку денного важливі етичні проблеми». 13. Журналісти повинні відмовитися від «індивідуалізму епохи просвіти» [17, 257–258].

При цьому комунітаріанці, схоже, намагаються замінити об'єктивізм на суб'єктивізм журналістів. Від того, що це буде суб'єктивізм з кращими намірами, суть не змінюється. Заклик до публікації матеріалів, які об'єднують людей, шляхетний. Але журналісти повинні відображати те, що відбувається. І якщо діють, наприклад, етнічні злочинні угруповання, то не журналісти винні в тому, що це спричиняє упередження до інших представників цієї національності (хоча, безумовно, завжди треба проводити чітку межу між злочинцями й добропорядними людьми).

До того ж поняття об'єднання/роз'єднання має оцінний характер. Воно легке для декларації, але важке для виконання. Те саме стосується побажання публікувати матеріали, потрібні членам громади. Будь-яке суспільне утворення складається з різних людей і з різноманітними побажаннями. Більшість інших вимог також декларативно-негативні щодо журналістів. І головне: журналіст не повинен намагатися виступати на боці якихось рухів, його завдання – якомога адекватніше відображати існуючу реальність. Хоча, безумовно, заклики дотримуватися етичних принципів актуальні завжди.

Панівну роль масової комунікації через масовість та прямий і прихований вплив розробляє теорія гегемонії масової комунікації. Ця парадигма Н. Пулантзаса і Л. Альтюссера ґрунтувалася на положеннях критичної теорії про медіа як механізм впливу на суспільні зміни.

Російський учений Ф. Шарков висунув теорію егалітарної масової комунікації. Її основне положення полягає в рівному наданні всім громадянам права на вибір каналу отримання інформації.

Також варто згадати про радянську соціологічну школу масової комунікації, в якій вона розглядалася як вид соціального спілкування, що виникає в умовах індустріалізації та урбанізації. Для виникнення масової комунікації передбачалася спільність соціальних почуттів та досвіду. Значна увага приділялася ідеологічній пропаганді [18, 26–27].

Кардинально іншу систему історичної типології журналістики запропонував відомий російський дослідник Є. Прохоров. Він на основі фундаментальних соціально-класових орієнтацій виділив феодально-монархічні, релігійно-клерикальні, буржуазні, соціалістичні типи журналістики з перспективою формування нового типу – загальногуманістичного. На думку російського вченого, перший етап почався відразу після виникнення преси. Метою тут було зміцнення монархії, а ідеологічною основою – положення про богообраність суверена. Релігійно-клерикальна журналістика діяла переважно в епоху феодалізму. Вона проповідувала релігійну ідеологію й була союзником видань феодально-

монархічного типу. Залишки видань цих типів існують і в наші дні. Буржуазна журналістика виникла в епоху переходу від феодального ладу до капіталістичного. Вона неоднорідна за своєю суттю (її можна, наприклад, поділити на якісну та масову пресу), відчуває сильний тиск капіталу (через рекламу) і держави (через джерела інформації). Соціалістична журналістика розвивалася з середини XIX ст. (Нова Рейнська газета), а потім розкололася на два напрями – соціал-демократичну й комуністичну [19, 112–118].

Окрему системну теорію політичної комунікації розробили німецькі вчені. При цьому політична комунікація визначається як відносини між політико-адміністративною системою, системою мас-медіа і громадськістю. Завдання політичної системи полягає у виробленні загальнообов'язкових рішень, а завдання мас-медіа – у публікації відомостей про людей і події. Тобто ці системи є автономними частинами більш загальної соціальної системи [20, 116].

Варто також розглянути конструктивну модель В. Гемсона. Він відмічає новий аспект масової комунікації: не політична комунікація формує поведінку людини, а стійкі політичні пристрасті, які вже відбулися. Мас-медіа можуть лише активувати ці пристрасті. Конструктивна модель розглядає поведінку людини з точки зору когнітивної психології і намагається інтерпретувати її. Крім того, досліджуються не мотиви прийняття електоральних рішень, а судження із соціальних та політичних питань. При вивченні громадської думки конструктивісти звертаються не до закритих, а до відкритих видів питань. Масову комунікацію розглядають як частину системи культури, і тому вивчаються мова та символи політичного дискурсу. Набір метафор, ключових фраз, звернень до принципів і под. утворює певну структуру. В. Гемсон вживає термін «пакування», маючи на увазі, що так організовується інформація. Кожна упаковка має внутрішню структуру, нав'язану фреймом. Фрейми організують погляд на світ і журналістів, і читачів. Формують упаковку культурні резонанси, активність спонсорів і практика мас-медіа. Спонсорами в цьому разі є ті, хто зацікавлений у просуванні інформації. Навіть у США вони надають до 60 % інформації, що з'являється на сторінках газет. Але це не означає меншу активність журналістів. Часто вони досить критично інтерпретують матеріали спонсорів, вкладаючи в них іншу конотацію [21, 28–31].

Теорія міжнародної комунікації, яку розробляли М. Меккель, Г. Шиллер, Ф. Шлезінгер, досліджує роль і значення культурних дискурсів в епоху глобалізації. Вчені стверджують, що за допомогою публіцистичних дискурсів усе одно транслюються універсальні культурні стандарти і виражаються партикулярні інтереси. Також вони дійшли висновків стосовно глобальної та локальної іден-

тичності: 1) публіцистична гетерогенізація веде до політичної інтеграції; 2) публіцистична гомогенізація спричиняє політичну дезінтеграцію. Обрис наявного інформаційного порядку були визнані пов'язаними з «вільним потоком інформації»: децентрованістю і плюралізмом мас-медіа, звільненням їх від державного контролю, підтримкою приватних медіа, наданням свободи для іноземних мас-медіа. Але була подана й інша позиція, за якою вільний потік інформації приводить до гомогенізації міжнародної публіцистики унаслідок переваги інформаційної продукції транснаціональних концернів. Це шкодить політичній інтеграції та ідентичності локальних культур [22].

Узагалі цікаво простежити розвиток теорій у галузі міжнародної журналістики. На початку 60-х рр. XX ст. Б. Коен зробив висновок про симбіотичні відносини між мас-медіа та владою в галузі міжнародних відносин. Тут преса виступала не контролером, а партнером і радником. Після появи телебачення виникли нові теорії: виробництва консенсусу з виконавчою та елітною версією Н. Чомські та Е. Хермана, а також В. Беннета і Д. С. Галліна; теорії Г. Алтшулла і Г. Волсфелда; ефект CNN, розроблений П. Робінсоном.

Теорія виробництва консенсусу зазначає, що влада здатна впливати на журналістів у питаннях закордонної політики, а журналісти схильні до самоцензури й сприйняття подій через призму культури й політики відповідних еліт. Виконавча версія цієї теорії, розроблена Н. Чомські та Е. Херманом у 1988 р., стверджує, що мас-медіа в галузі міжнародних відносин дотримуються пріоритетів уряду і не критикують його.

Елітна версія В. Беннета і Д. Галліна свідчить про відображення медіа поглядів політичних еліт узагалі. Це відбувається внаслідок принципу нейтральності. Журналісти відображають усі голоси, але голоси еліт чути голосніше й профінансовані краще.

Г. Алтшулл у своїй теорії стверджував, що основні канони журналістики – преса вільна від стороннього впливу, преса служить праву народу знати, преса намагається дізнатися й представити правду, преса звітує про факти чесно й об'єктивно – полегшують маніпулювання владою мас-медіа. Причиною є невідповідність канонів реальності та симбіотичні відносини між мас-медіа та владою. У 1984 р. у результаті свого дослідження Г. Алтшулл наголосив, що зміст мас-медіа відображає інтереси тих, хто їх фінансує, тобто здебільшого транснаціональних корпорацій.

Що стосується ефекту CNN, то причиною розробки теорії стала промова Дж. Буша при введенні американських військ у Сомалі. Президент США заявив, що його рішення з'явилося у відповідь на репортажі CNN. Хоча згодом виявилось, що інтенсифікація трансляцій із Сомалі виникла не до, а після рішення про введення військ, теорія, яка

досліджує вплив телебачення на зовнішню політику, була визнана актуальною. П. Робінсон спробував з'ясувати, в яких умовах виявляється ефект CNN. Це ситуації політичної невизначеності та емоційне напруження виступів телебачення [23, 82–84].

Спробу критично переосмислити «Чотири теорії преси» з позицій XXI ст. зробили Деніель С. Галлін і Паоло Манчіні. У своїй роботі «Сучасні медіасистеми: три моделі відносин ЗМІ та політики» [24] проаналізовано 18 медіасистем країн Західної Європи та Північної Америки. Вчені виділяють три основні моделі медіасистем. Це ліберальна модель, яка домінує на території Великобританії, Ірландії, Північної Америки; демократична корпоративістська модель (Північна Європа); модель поляризованого плюралізму (Середземномор'я). Для першого типу моделі характерне домінування комерційних медіа, регульованих ринковими механізмами; для другої моделі – історично склалося співіснування комерційних медіа і тих, які засновані соціальними й політичними групами, за відносно активної ролі держави в їх регулюванні; третя модель характеризується інтеграцією медіа в партійну політику, низьким рівнем розвитку комерційних медіа й сильною роллю держави. Автори будували свій аналіз на порівнянні таких параметрів: 1) розвиток медіаринку і масової преси; 2) політичний паралелізм (зв'язок медіа і політичних партій); 3) журналістський професіоналізм; 4) рівень і природа державного втручання в діяльність мас-медіа. При цьому важливим критерієм є тиражі медіа (тут лідирує Північна Європа, потім країни ліберальної моделі, а найменші тиражі в країнах Південної Європи), а також роль медіа в процесі соціальної та політичної комунікації. Газети Середземномор'я характеризуються елітарністю, їх зміст складний і політизований, можна говорити, що вони беруть участь у процесі горизонтальної комунікації між групами еліт. Газети двох інших моделей орієнтовані на масового читача. Вони виступають у вертикальному процесі комунікації, пов'язуючи еліти та пересічних громадян (хоча можуть бути залучені й до переговорів між елітами).

Середземноморська модель (модель поляризованого плюралізму) характеризується невеликими тиражами друкованих медіа, провідною роллю телебачення. Газети переважно економічно слабкі, рівень політичного паралелізму високий. Плюралізм має зовнішній характер, часто преса лобіює інтереси конкретних груп еліт і служить для них, а також для держави інструментом політики. Журналістика слабо професіоналізована і не відокремлена від політики, свобода її обмежена. До країн цієї моделі Деніель С. Галлін і Паоло Манчіні зарахували Францію (вона за кількома параметрами є винятком), Грецію, Італію, Португалію та Іспанію.

Північно/центральноєвропейській моделі, або моделі демократичного корпоративізму притаман-

ний високий рівень тиражів газет, рання поява свободи преси. Історична спадщина політичного паралелізму, журналістики коментарів і зовнішнього плюралізму поступово зникає, поступаючи місцем нейтральному професіоналізму та інформаційно орієнтованій журналістиці. Рівень професіоналізму високий, а свобода преси співіснує з відносно сильною регуляторною та субсидіюючою роллю держави. До цих країн належать Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Німеччина, Нідерланди, Норвегія, Швеція та Швейцарія.

Північноатлантична, або ліберальна модель також характеризується раннім утвердженням свободи слова й появою масової преси, але рівень тиражів тут нижчий, ніж у країнах Північної Європи. Тут спостерігається панування комерційних медіа при низькому рівні політичного паралелізму, внутрішній плюралізм (за винятком Великобританії), високий рівень професіоналізму журналістики. У країнах ліберальної моделі політичний вплив низький, але високий рівень впливу комерційного, журналістика інформаційно орієнтована, роль держави обмежена.

Загалом автори дослідження роблять висновок про зближення різних моделей. Глобальна медіакультура, що з'являється, більше схожа на ліберальну модель журналістики. Сьогодні вони вибудовують таку модель показників медіасистем за основними параметрами [24, 261]:

	Модель поляризованого плюралізму	Демократична корпоративістська модель	Ліберальна модель
Рівень тиражів преси	низький	високий	високий
Рівень політичного паралелізму	високий	високий	низький
Рівень професіоналізації	низький	високий	високий
Рівень втручання держави	високий	високий	низький

Дослідження Деніеля С. Галліна і Паоло Манчіні цінне тим, що автори спиралися не лише на політичні оцінки, а й на комерційні показники. Тобто розглядали мас-медіа як цілісний суспільно-комерційний продукт. Звичайно, запропонована система моделей дещо умовна, адже важко підігнати національні моделі країн, що розташовані в одній географічній зоні, до єдиного знаменника. Про це свідчать і численні винятки (Франція – у корпоративістській моделі, Великобританія, Ірландія, Канада – у ліберальній). Цінність дослідження ще й у тому, що автори фіксують зближення моделей різних країн навколо ліберальних зразків, тобто на значному фактичному матеріалі будують прогноз розвитку європейсько-північноамериканських медіа на найближчий час.

Список літератури

1. Мильтон Д. О свободе печати. Речь к английскому парламенту (Ареопагитика) / Д. Мильтон; [полный перевод с английского под редакцией П. Когана]. – <http://evartist.narod.ru/text2/28.htm>.
2. Милль Дж. О свободе / Дж. Милль; [пер. с англ. А. Фридмана] // Наука и жизнь. – 1993. – № 11. – С. 10–15; № 12. – С. 21–26.
3. Сиберт Ф. С. Четыре теории прессы / Сиберт Ф. С., Шрамм У., Питерсон Т. – М.: «Вагриус», 1998. – 223 с.
4. Ахмадулин Е. В. Краткий курс теории журналистики : учеб. пособ. / Е. В. Ахмадулин. – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: ИЦ «МарТ», 2006. – 272 с.
5. Merrill J. C. The imperative of freedom / J. C. Merrill. – New York: Hastings House, 1974.
6. Корню Д. Етика засобів масової інформації / Д. Корню; [пер. з франц. С. Гриневич]. – К.: «К.І.С.», 2004. – 130 с.
7. Бориснев С. В. Социология коммуникации : учеб. пособ. для вузов / С. В. Бориснев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 270 с.
8. McQuail D. Mass Communication Theory: An Introduction / D. McQuail. – L.: Newbury Park, Beverly Hills, New Delhi, 1987.
9. Бакулев Г. П. Массовая коммуникация: Западные теории и концепции : учеб. пособ. для студ. вузов / Г. П. Бакулев. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 176 с.
10. Меріт Д. Громадянські активна журналістика: погляд редактора (Матеріали Програми сприяння парламентам України) / Д. Меріт. – 8 с.
11. Землянова Л. М. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества : толковый словарь терминов и концепций / Л. М. Землянова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. – 301 с.
12. Nordenstreng K. Normative Theories of the Media: Lessons from Russia / Nordenstreng K., Pielilainen J. // Media, Communications and the Open Society / Ed. By Y. N. Zassoursky and E. Vartanova. – М., 1999.
13. Бирюков Н. С. Буржуазное телевидение и его доктрины / Н. С. Бирюков. – М.: Мысль, 1977. – 278 с.
14. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер. – М., 1984.
15. Altshull G. H. Agents of Power: the role of news media in human affairs / G. H. Altshull. – New York and London: Longman, 1984.
16. Засурский И. И. Мас-медиа второй республики / И. И. Засурский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. – 272 с.
17. Дэннис Э. Беседы о масс-медиа / Дэннис Э., Мэррилл Д. – М.: Вагриус, 1997. – 383 с.
18. Шарков Ф. И. Основы теории коммуникации : учеб. для вузов / Ф. И. Шарков. – М.: ИД «Социальные отношения», Изд-во «Перспектива», 2003. – 248 с.
19. Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики : учеб. пособ. / Е. П. Прохоров. – М.: «РИП-холдинг», 1998. – 310 с.
20. Чопп К. Політична комунікація / Чопп К., Донгес П. // Мас-медіа на перехідному етапі: система мас-медіа, політична комунікація, аспекти журналістики, методи дослідження; [за ред. Р. Блюма, М. Герольда, В. Іванова, В. Різуна]. – К., 2001. – С. 115–143.
21. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації / Г. Г. Почепцов. – К: ВПЦ «Київський університет», 1999. – 308 с.

22. Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: Методология анализа и практика исследований / М. М. Назаров. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 240 с.

23. Ворожко Т. Засоби масової інформації і зовнішня політика / Т. Ворожко // Держава та регіони. – Сер.: Гуманітарні науки. – 2007. – № 1. – С. 82–84.

24. Галлін Д. С. Сучасні медіа системи: три моделі відносин ЗМІ та політики / Галлін Д. С., Манчіні П.; [пер. з англ. О. Насика]. – К.: Наука, 2008. – 320 с.

25. Назарчук А. В. Этика глобализирующегося общества / А. В. Назарчук. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2002. – 382 с.

References

1. Milton, D. (1997), "Concerning freedom of press. A speech to the Westminster", Areopagitica, Sovremennye problemy, Moscow-Novosibirsk, no. 1, available at: <http://evartist.narod.ru/text2/28.htm>.

2. Mill, J. (1993), "Concerning liberty", Science and Life [Nauka i Zhizn'], no.11, pp. 10-15; no. 12, pp. 21-26.

3. Siebert, F. S., Schramm, W. & Peterson, T. (1998), Four Media Theory, "Vagrius", Moscow, 223 p.

4. Ahmadulin, E. V. (2006), A Short Course in Journalism Theory: a Textbook, IKC "MarT", Moscow, IC "MarT", Rostov na Donu: 272 p.

5. Merrill, J. C. (1974), The Imperative of Freedom, Hastings House, New York, 1974.

6. Cornu, D. (2004), Ethics of Mass Media, "K.I.S.", Kyiv, 130 p.

7. Borisnev, S. V. (2003), Communications Sociology: a Textbook, UNITY-DANA, Moscow, 270 p.

8. McQuail, D. (1987), Mass Communication Theory: An Introduction, Newbury Park, Beverly Hills, New Delhi.

9. Bakulev, G. P. (2005), Mass Communication: Western Theories and Concepts: A Textbook, Aspekt Press, Moscow, 176 p.

10. Merit, D. "Active civic journalism: opinion of the editor", Proceedings of the Program on Parliamentary Development in Ukraine, 8 p.

11. Zemlyanova, L. M. (1999), International Communication Studies on the Threshold of Information Society: Dictionary of Definitions and Concepts, Izd. University Press, Moscow, 301 p.

12. Nordenstreng, K. (1999), "Normative theories of the media: lessons from Russia", in Nordenstreng, K. & Pielilainen, J. (Ed.), Media, Communications and the Open Society, Moscow.

13. Biryukov, N. S. (1977), Bourgeois Television and Its Doctrine, Mysl, Moscow, 278 p.

14. Schiller, G. (1980), Manipulators of Consciousness, Moscow, 356 p.

15. Altshull, G. H. (1984), Agents of Power: the Role of News Media in Human Affairs, Longman, New York, London.

16. Zasurskij, I. I. (1999), Mass Media of the Second Republic, Izd. Mosk. Un-ta, Moscow, 272 p.

17. Dennis, E. & Merrill, D. (1997), Conversations about Mass Media, Vagrius, Moscow, 383 p.

18. Sharkov, F.I. (2003), Basics of Communication Theory: a Textbook, Publishing House "Perspective", Moscow, 248 p.

19. Prokhorov, E.P. (1998), Introduction to the Theory of Journalism: a Textbook, "RIP-holding", Moscow, 310 p.

20. Chop, K. (2001), "Political communications", in Chop, K. & Donges, P. (Ed.), Mass Media in Transformation Stage: System of Mass Media, Political Communications, Aspects of Journalism, Methods of Research, Kyiv, pp. 115-143.

21. Pocheptsov, H. H. (1999), Theory of Communications, VPC "Kyivskyi universytet", Kyiv, 308 p.

22. Nazarov, M. M. (2003), Mass Communication in the Modern World: the Methodology of Analysis and Practice of Research, Editorial URSS, Moscow, 240 p.

23. Vorozhko, T. (2007), "Mass media and foreign policy", Derzhava ta Rehiony [State and Regions], no. 1, pp. 82-84.

24. Gallin, D.S. & Manchini, P. (2008), Modern Media Systems: Three Models of Media Relations and Policy, Nauka, Kyiv, 320 p.

25. Nazarchuk, A. V. (2002), Ethics of Globalization Society, Directmedia Publishing, 382 p.